

Sectieraad Beeldende kunsten in gesprek met Paul van Dijk

29 mei 2018 bij Pauls Atelier.

aanwezig: Rik ten Cate, Paul van Panhuys, Frederiek Nelissen, Irene van der Laag, Wil Uitgeest, Aafke Schreuders, Pieter van der Ree.

Vraag: vond je het een leuke vraag?

Paul: Ik vond het een hele leuke vraag, maar ook niet makkelijk om te beantwoorden, omdat ik met heel veel dingen affiniteit heb: met water, daar ben ik veel mee bezig; met ruimtelijke vormgeving als vrije kunst - daar ben ik ondertussen al een aantal jaren niet meer zo actief mee bezig. Ik ben veel met muziek bezig geweest, als amateurkoorleider, heel veel met groepen binnen de Werkgroep Kunsten (1982 -2003), heb als 2^e dirigent ook aan grote koorprojecten meegedaan daarin. En ik houd ontzetten van beweging, heb heel veel meegedaan met euritmielessen en – cursussen, heb graag cursussen bewegingsexpressie gevolgd. Aan een theater jaarcursus deelgenomen. Dus....het is gewoon heel breed en ik vind dat heerlijk, het hoort bij mij om het zo breed te hebben.

Ik ben als het ware geheel zonder bewuste keuze in het kunstgebied gestapt, want ik heb mijn hele middelbare schooltijd, waarin je dat soort dingen voelt ontwaken, op een internaat gezeten. Ik dacht daar dat ik priester zou worden maar aan het eind werd goed duidelijk dat ik niet daarom daar zat. Daar heb ik wel veel met kunst gedaan. De reden dat ik daar af ging was dat ik teveel met kunst bezig was en andere dingen, waarvoor ik daar natuurlijk zat, niet. Toen hebben mijn ouders gedacht: laten we maar eens een test gaan doen, en daar kwam wel overduidelijk uit dat ik de kunst in moest. Dus ik heb het gevoel dat ik zo langzaam vanzelf daarin binnengeleid ben. Toen kwam ik op de Rietveldacademie terecht..... Maar ik ga nu niet mijn hele biografie doen.

Ik heb altijd veel met muziek gehad. Ik moet eigenlijk zeggen: Muziek, dat is mijn element. Ik geloof dat ik van daaruit ook mijn tekeningen maak waar ik de laatste tijd weer mee bezig ben. Dat heb ik altijd gedaan, tekeningen maken, bijna abstracte licht-donker spelletjes met motieven op een vel papier waarop je nu eens dit aanslaat en dan weer dat, doe-doe-doe en wwwffff en.....pok pok pok (maakt geluiden) enzovoort . Ik houd van muziek.

Frederiek: hoor je dan ook muziek als je daaraan denkt?

Paul: Ik hoor het niet echt als gehoors-indruk, het is muziek voorbij de gehoors-indruk, het is een spel met verhoudingen en intervallen...

Ik ben opgeleid aan de Rietveldacademie in tekenen en schilderen.....en na een aantal jaren ging ik naar Emerson College in Engeland. Daar ontmoette ik John Wilkes, en die heeft me heel erg op het beeldhouwspoor gebracht, op het vormstudie spoor gebracht. Dat was tegelijk met het moment dat ik in het schilderen met kleur stuitte op grenzen die ik nog niet kon overwinnen. Ik had het gevoel dat ik in mijzelf niet genoeg ik-kracht had om me te verhouden tot de kleur. Toen ben ik dus het ruimtelijke gebied in gegaan....met volledig enthousiasme hoor! Ik heb bij John Wilkes geleerd vormstudie te doen, met name met natuurfenomenen (botten, mensen- en dierskelet, en bomen en planten) en water natuurlijk. Hij heeft me daardoor tot de fenomenologie gebracht, heeft die in me gewekt, en na daar 2,5 jaar te zijn geweest heb ik dat uit eigen kracht verder geëxploreerd en ben ik er les in gaan geven, ben er alsmaar verder in thuis geraakt. Het heeft me gesteund bij mijn werk met water, in mijn fenomenologie lessen en in het ontwikkelen van een innerlijke houding ten opzichte van de verbazingwekkend ondoorgroendelijke fenomenen in de natuur, hoe je daar tegenover staat. Daar kom ik straks nog wel op terug.

Ik ben daarna ook in het vrije beeldende werk gekomen en....daarna pas weer in het flowformwerk. Ja...over het vrije beeldende werk....over mijn kunstenaarschap daarin.....goh...eh....hebben jullie daar wat over te vragen?

Frederiek: maak je daar onderscheid tussen, tussen je flowform-werk en je vrije beeldende werk?

Paul: Ja, heel duidelijk voel ik dat. Ik kwam uit Engeland, was niet op een heel prettige manier van John Wilkes vertrokken, en had me voorgenomen: ik ga voorlopig helemaal niks met flowforms doen. Een paar jaar later ontwikkelde zich langzamerhand in de Vrije Hogeschool het initiatief van de Werkgroep Kunsten, de lessen daarin. Ik begon met vrij werk en kreeg exposities daarmee. Heerlijk vond ik dat. En dat was ook echt het gevoel van....ik kan vrij van binnen naar buiten mijn weg vinden, in de expressie daarvan. Ik had wel heel spannende thema's, vind ik hoor, ze horen deels bij de beginperiode van het enthousiast zijn voor Antroposofie en de christelijke inslag daarin. Ik heb in het begin thema's als 'Opstanding', en 'Goede vrijdag - Stille zaterdag – Pasen', en dat ontwikkelde zich geleidelijk naar het werk met polariteiten: het verticale met het horizontale, het hele...dát (maakt horizontaal woelende bewegingen) en dát....(maakt scherpe verticale bewegingen). Het kristallijne en het woelig gebogene en....ook in tweetallen, met name, dus ik heb veel met ruimtelijke relaties tussen twee en ook wel drie vormen gewerkt, waarbij ik het heel spannend vond om de vormen niet van tevoren te bepalen, ook hun positie t.o.v. elkaar niet te bepalen. Dat is natuurlijk moeilijk als je met was werkt op een armatuur, die moet je dan ergens anders weer vastzetten. Maar om die vormrelatie te ontwikkelen, met in mijn achterhoofd vaag de richting waarin ik het ga zoeken, me overgevend aan de dialoog die tussen die twee beelden ontstaat; die bracht mij heel veel. Ik ben zelf natuurlijk de stuurder van die dialoog, maar tegelijkertijd gebeurde daar heel veel waardoor ik zag hoe ik het moest sturen. Dus het gesprek was eigenlijk met zijn drieën.

Pieter: Jij als gespreksleider...

Paul: Ja, misschien, ja, maar ik was natuurlijk ook deelnemer...

Ik herinner me..... ja, als ik teveel afdwaal dan grijpen jullie wel in hè! ....Ik herinner me nog op Emerson College, ...ik zat daar in een groep van ongeveer 10 studenten bij John Wilkes, het specialisatiejaar Sculpture, en eh...ik was zo ontzettend vurig geïnteresseerd in wat ie deed en bracht, dus ik zat in mijn vrije tijd daar nog te werken terwijl alle andere studenten genoten van wat de rest van het College te bieden had. Ik herinner me dat ik een soort onderzoekjes deed met kleivormen op een plank, werkend van hier (wijst dicht bij zich) naar daar (overzijde van de plank), in een soort vorm-metamorfose reeks, en dan was dat eerst nog in een vrij symmetrische ontwikkeling. Dat herhaalde ik dan met dezelfde beginvorm en dan zette ik daar (wijst naar rechts onder) iets neer buiten de symmetrieas, om me dan af te vragen: hoe voel ik nou dat die invloed-van-buiten de symmetrie beïnvloedt zodat die zich asymmetrisch voortzet naar een nieuwe samenhang. Onderzoekjes naar processen van wederzijdse beïnvloeding enzo. En ook dat ik op een plank met drie dotjes klei, van te voren niet wetend waar dat heen gaat, en ook bewust besluitend om dat niet in te vullen, geen plan te hebben ook niet halverwege, en om dan die door toevoeging te laten groeien en dan te kijken hoe zich dat ontwikkelt, hoe dat ruimtelijk met elkaar gaat communiceren, en hoe die ruimte levend en beweeglijk wordt, hoe de vormen zo langzamerhand op elkaar afgestemd raken, en die ruimte karakter krijgt.

Frederiek: vanuit drie vormen en dan....

Paul: ....dus ik werkte vanuit drie posities in de ruimte en liet die vormen zich ontwikkelen tot een intieme communicatie met elkaar. Het is bijna architectuur, als ik dat zo zou mogen zeggen. Zo voelde ik die samenhang ook, terwijl het toch beelden waren. Enne.... O ja, maar jouw vraag was: hoe verhiel zich dat tot het werk met water.

Op een gegeven moment, rond 1990, heb ik het werk met flowforms weer opgepakt, weer opnieuw contact met John Wilkes gehad, en er kwamen ook eigenlijk heel snel opdrachten. Maar, weet je, het vrije werk, dat.... bepaal ik helemaal zelf, althans ik laat natuurlijk wel iets door me binnen komen wat vaag in me rondhangt en nog geen contour heeft, maar dat kan ik toch voor een groot deel zelf bepalen. Het werk met water vraagt van mij dat ik me aan water overgeef, dus dat ik me dienstbaar maak aan water, dat is iets anders. Dat is in het begin een ontzettend boeiend proces, en op gegeven moment dan eh...ik vind het heel boeiend om uit mijzelf te kunnen gaan en me in het water te verdiepen en daar vormgevend....ja... bij behulpzaam te zijn, en het water zelf zich in een ritme te zien gaan bewegen. Maar dat is veel...daar ben ik minder vanuit mijn eigen fantasieën, mijn eigen inspiratie bij betrokken.

Frederiek: Merk je dat je met dat water toch een link legt naar je vrije werk? Dat je eerst dienstbaar bent en dan geïnspireerd erdoor bent?

Paul:....Nee....nou...dat ben ik me niet bewust in ieder geval, dat heb ik niet bewust beleefd. Maar ik heb met water dus een soort haat – liefde verhouding steeds gehad, want dan had ik even genoeg van flowforms en wilde ik weer met beelden bezig zijn. Dan voel je dat je zelf ook wat wil. Dat vind ik...eh.... dat heb ik ook in zekere mate bedenkelijk gevonden.

Pieter: Wat?

Paul: Bedenkelijk gevonden.

Pieter: Dat je zelf ook iets wil?

Paul: ja... dat je dat dienstbaar zijn effentjes niet voort wil zetten, dat je dat onbaatzuchtige werk voor water....nou....effe niet! Nou wil ik zelf ook wat. Dat is een spanning... die vind ik eigenlijk interessant.

Pieter: Ik kan me dat juist heel goed voorstellen, daar vind ik nou niks bedenkelijks aan.

Paul: Nee, nee, nee.... dat weet ik ook wel.... ik vind het ook niet bedenkelijk natuurlijk, het is gewoon menselijk....maar...het is een ding....

Wil: stel je voor dat je dat niet had...

Paul: Nee maar ik kan...

Paul v. P: ...Dat vind ik uniek aan jouw flowforms, dat de basisvorm zó veelzijdig is vormgegeven, en daar herken ik jouw kunstenaarschap ook volledig in, en ook jouw hele eigen inbreng, want dat is gewoon nergens te vinden. Want dat zijn zo verscheiden manieren van omgaan met hetzelfde principe....

Paul: Ja dat is zo...

Paul v P: dat is opmerkelijk gewoon en...heel uitgesproken.

Wil: En je hebt toch ook ontwerpen gemaakt waarbij...

Paul: Ja ik heb ook behoefte gehad om vormen, waar water doorheen stroomt met de flowform-technologie, om daarvoor nog een andere setting te maken die esthetisch nog wat meer deed dan alleen het zichtbaar maken van het water-ritme...

Wil: Ja, bijvoorbeeld die kolom die je bij RHDHV hebt gemaakt, in dat trappenhuis...

Paul: en ik heb ook, daar hangen foto's van, binnen, een heel groot vlak gemaakt, in een opstelling die ik 'Bron' genoemd heb, en dat vlak dat rimpelt, dat heeft reliëf, en dat schenkt op drie punten het water uit, dat dan door drie flowforms in een ritmische opstapeling verder gebracht wordt. Dat staat op het terrein van het toenmalige 'Gemeente waterleiding Amsterdam' (nu 'Waternet'). Daar maakte ik ook, in het water, composities van 2 vormen met het thema 'water', waar geen water doorheen stroomt, die een bepaalde water-beweging aan elkaar doorgeven, en daarbij communiceren met hun spiegeling in het water. Dus... dat heb ik altijd wel gehad, ja... En ook in het maken van de flowforms zelf.... Ik vond dat er al genoeg stereotype flowforms gemaakt waren....en, eh... ik heb ook een paar één-kamerige flowforms ontworpen, die ik qua ritme heel boeiend vind. Daar heb ik opstellingen mee gemaakt, bijvoorbeeld voor een Japans bedrijf, dat werd een soort Japanse opstelling....op keien, met drie steenrood gekleurde één-kamerige flowforms, met drie toevoerbuizen die een hele sierlijke beweging maakten, van drie kanten (doet de beweging met zijn armen) naar de drie halzen van die flowforms. Dus dat...dat zat daar ook wel bij hoor, maar dat was dan weer naar het water toe...enne...naar het beeldende werk toe heeft het water, behalve dat ik zelf heel makkelijk in het waterige element zit, en in die beweging, en dat ik heel erg houd van vormen die bewegen, die die rimpeling hebben...eh...ja daar houd ik wel erg van.

Frederiek: Herken je dat ook in je nieuwste werk, in je tekeningen....

Paul: Ja, ik hou erg.... in de tekeningen, in de teken-composities ook van ritmes....en ook dat je dan ergens iets straks hebt...(maakt scherp strekkend gebaar met geluid Tssjkk). Zoiets los...bewegelijks.... Ik ken het water en de lucht wel...wel heel intiem denk ik, ja.

Rik: En wat spreekt je daarin aan...waarom zoek je dat?

Paul: Nou....daar weet ik...niet zoveel over te zeggen....(maakt gebaren) los...vrij...en toch met een eigenheid....dus niet alleen maar zo...(maakt fladder gebaar) maar...maar...er zit een soort wezen in als het ritme wordt. Het houdt niet vast en het is los tegelijkertijd en....

Paul v P.: het is beweging die wrijving nodig heeft om tot ritme te komen.

Paul: En daar zitten al die muzikale belevingen ook bij, bij ritme...ja (denkt na).... Ik zie het overal, in alles wat tevoorschijn komt, in de natuur.

Rik: Ik maak het nog ingewikkelder., als je zegt: 'bij een ritme komt er een wezen in',... wat voor wezen? Zie je die of hoor je die of beleef je die en waar zit die of wat voor wezen is dat?

Paul: Ja...dat weet ik niet..., maar ik weet wel dat als er geen ritme is dan is er chaos in of dan zit er strakheid in, of zoiets. Maar als er ritme in zit dan is er beweging en toch vliegt de beweging niet los alle kanten op....

Rik: Jazeker

Wil: Het zit dus tussen het strakke en het chaotische, tussen teveel vorm en teveel chaos.

Paul: Ik weet als je een kraan aanzet, ik heb daar foto's van, dan heb je een straal van boven, die valt eerst gebundeld recht naar beneden, vervolgens valt die in ritme uiteen en daarna is er chaotisch vallen. Dus daar heb je een driegeleedheid, waarbij je dus het ritme ziet, precies tussen de polariteit van strakke vorm en uiteenvallen in chaos. Dat is altijd het geval, ook als een stroom water in stilstaand water binnenkomt.

Rik: Ja, dat dat gebeurt is absoluut zo, maar wie doet dat? Dus wat is dat voor een principe, of zo, ik weet niet hoe je dat moet noemen, maar ik weet ook: stilstand en beweging enzovoort, maar...wat is dat voor een werkzame kracht? Ja...

Paul: ...Ja...

Paul van P: Volgens mij heb jij een hele sterke aanvoeling voor het levende

Wil: Ja... dat is het levende...

Paul van P: Als architect probeer ik alles te begrijpen, hè, als ik nou een asymmetrische flowform probeer te maken, dan moet ik dat vanuit mijn begrip doen en niet direct als eerste vanuit mijn levensgevoel. En daar zie ik het verschil tussen het architect zijn en het beeldhouwer zijn...dat jij veel meer in dat etherische thuis bent terwijl ik het eigenlijk allemaal vanuit het begrip probeer te concipiëren.

Paul: Jaja....Maar dat moet je als architect ook eerder want ...

Paul van P: Dan heb ik ontzettend veel moeite, als ik een flowform maak....ook al begrijp ik het principe.... Ik mis dan toch de muzikaliteit.

Paul: ....ja...

Paul van P: of het tussen de dingen zijn...

Paul: ...ja...

Paul van P: het levens aspect....Ik ervaar aan jou dat je daar zó in thuis bent...en het zó onderzocht hebt, de metamorfose, en thuis bent in het horen van de muzikaliteit in de dingen en daar hoor je dan inderdaad iets wezenlijks.

Wil: M..misschien is dat ook wat, nog even los van wat ik van je weet, maar als ik dat zo hoor dan denk ik...we hadden ook zo'n vraag van eh.... Wat gebeurt er met je als je kijkt naar de wereld hè! En...hoe reageer je daar dan op? Misschien kan je vanuit wat jij nu net daar zegt.....dan kan ik me voorstellen dat je daar éh...in de wereld ook wel iets ziet waar je dan eh...nou ja...iets mee wil.

Paul: In de cultuur, bedoel je?

Wil: In het maatschappelijk bestel.

Paul: Ja wacht even want éh...Rik had ook nog een vraag over: ontmoet je daar een wezen in dat ritme of ....eh...Ja, dat zou ik over water kunnen praten...wat ik daaraan beleef. Ja, dat heb ik zondag net gedaan. Ik heb zondag op een feestje bij de Fishflowforms...Ik had een gedicht gemaakt over water, en daar spreek....ja dat heb ik maar eens gedaan.... ik maak bijna nooit gedichten....maar dat kwam zo ineens in me tevoorschijn. Daar heb ik in uitgewerkt hoe ik het water beleef, en wat voor rol ik ben gaan beleven dat het water speelt, wat voor wezen water is dat het zo doet als het doet. En dat het zo aanwezig is in alle levensprocessen als het is, eneh...

Irene: en hoe jij je verhoudt tot het water en...

Paul: ....ja....dus....het wezen van water is eigenlijk ritme.... ja...nuchter gesproken, dat kan je gewoon bestuderen, het reageert op welke weerstand ook, en op aarde komen is gewoon weerstand

ontmoeten, met ritme. Zelfs op zichzelf, als twee stromen bij elkaar komen, of er is water en ander water stroomt er in binnen....water reageert altijd met ritme. Het kan niet niet ritmisch zijn. En dat is bijzonder – in de natuur gebeurt het vaak op een vrij chaotisch-ritmische manier. Het is nooit perfect. In een laboratoriumsituatie of in een flowform breng ik het in een constant ritme, en dat is mooi, harmonisch, het voortdurend linksom en rechtsom kolken wat het in de natuur ook doet, achter een steigerpaal bijvoorbeeld, altijd dit (maakt lemnisaatachtig gebaar), nooit dit (maakt recht gebaar). Dan voel je: dit heeft alles met symmetrie te maken, maar de beweging is asymmetrisch. Ik noem het altijd dynamische symmetrie, in plaats van statische symmetrie. En ik zie dat het overal....ik had het net over onbaatzuchtig...ik merk dat ik in mijn eigen werk met flowforms onbaatzuchtig moet zijn wat mijn eigen 'drive' betreft – ik moet naar het water luisteren – en dat is ook helemaal de instelling van het water zelf. Dat ben ik steeds sterker gaan beleven. Dat het zich overal voor beschikbaar stelt, wat in leven wil komen, wat in zintuiglijk waarneembare vormen wil komen, op te groeien, een ontwikkelingsproces door te maken, de hele plantenwereld, de dieren, ons eigen lijf...en het doet dit volkomen om beschikbaar te zijn voor de ontwikkeling naar de eigen identiteit van het andere. De eigenheid van het andere. Als we het water niet hadden dan hadden we deze gestalte niet waarmee we alles kunnen doen, dan hadden we deze ontwikkeling ook niet die we proberen te ...volgen, en het water houdt zich terug. Maakt het mogelijk. Ik ben ongelofelijk (bibber in z'n stem)...nog steeds ontroerd door dat gegeven van water. En als ik dat dan onderzoek...water is maar gewoon water. Water heeft de tragedie dat het gewoon water is. Dat wij het zien als dat natte goedje, waar we soms ook wel eens last van hebben, dat we schoon moeten maken, dat we achter de dijken moeten houden, dat we behandelen en manipuleren tot en met...In Nederland helemaal. We hebben ontzettend goed geleerde om het te manipuleren, het naar onze eigen behoeftes in te zetten enzovoort, en we weten nog steeds niet echt wat water is.

Wil: Dat heb jij toch ook ervaren, door met mensen te werken die regulier met water bezig zijn, zoals mensen van DHV en zo, en ze dan te vragen om hun hand in een emmer water te steken...

Paul : Ja, dan probeer ik ze tot heel elementaire verwondering te krijgen. Die ze eigenlijk allang kwijt zijn. Omdat ze het over 'dat goedje' hebben, in allerlei technische en chemische termen, PH-waardes en dat soort termen, water is voor hen echt H₂O, met de hele ballast erbij...En ik ben wel eens een aantal keren in groepen waterprofessionals begonnen met simpelweg te vragen om met gesloten ogen hun hand langzaam, van boven naar beneden in een emmer water te laten zakken. en niet te weten wanneer je het raakt, en je zo open te stellen, alsof je van een andere planeet komt en niet weet wat voor goedje je zult ontmoeten. En hoe dat zich voor gaat doen aan je huid. Die eerste vingertop die aan het oppervlak raakt, je schrikt je rot werkelijk, de verandering van temperatuur....en dan ga je er langzaam in, en je wordt ontvangen, met enige lichte weerstand...en je voelt en voelt...en als het een beetje handwarm water is ben je onmiddellijk je hand kwijt. Dan heb je bijna geen hand meer! Want je huid heeft geen sensatie meer, van...nou, dan heb ik een paar keer gehoord van deelnemers die zeiden: Dit hadden wij aan het begin van onze opleiding aan de TU Delft moeten hebben. Dus dat is wel een belangrijk motief voor mij, hoor. Als we het nou over motieven hebben ook nog...om iets in mensen te wekken dat met verwondering of met innerlijk kunstenaarschap te maken heeft. Maar goed.

Daar ontmoet ik dus van water wezenlijke karaktertrekken, en vraag mezelf af: waar ontmoet ik dat? En in menselijke vorm ontmoet ik dat als iemand een ander benadert om hem te helpen zonder dat je er zelf tussen zit of zo. Of in de kunst, dat je iets op papier, of op doek of in een beeld, op toneel of in beweging brengt zonder dat je er zelf tussen zit. Euritmie is ook een soort onbaatzuchtige kunst eigenlijk, he. Dus ja, ik vind het gewoon...eh....ik heb een klein briefje op mijn wand binnen hangen, daar staat wat voor mij echt wezenlijk is: water is fysieke materie geworden liefde. Dat is wat liefde doet, en water doet het op het materieel-etherische niveau. Beschikbaar zijn, helpen, doorgeven, zintuiglijk onzichtbare invloeden doorgeven, binnen de wereld van de verschijningsvormen brengen.

Rik: Mooi.

Paul: Enne....ik vind dat ook....ik heb er vaak over nagedacht...als we het over de rol van de kunst hebben dan heb ik eigenlijk het gevoel dat ik - hoewel ik ook net vertelde dat ik me daar vaak tegen verzet heb, in de vorm van mijn haat-liefdeverhouding die ik met flowforms en water heb, want dan

wil ik zelf ook weer wat, hè – ik vind eigenlijk dat dit een vorm van kunst is, of een inzet van kunst..eh..kunstenaarschap voor de toekomst; het heeft te maken met de natuur, het milieu, de samenhangen, alles, om het leven überhaupt te leren kennen in al zijn verschijningsvormen, en daarvoor beschikbaar zijn, met je mogelijkheden om vorm te geven, kleur te geven, het voor mensen opnieuw toegankelijk te maken, ook zelfs concrete technologie te ontwikkelen. Bio mimicry heet dat geloof ik, het werken met de principes uit de natuur, om iets te maken dat ten goede komt aan de natuur.

Rik: Dat is grappig...daar hebben we het vrijdag over gehad. Want Heske die had een tentoonstelling met een gesprek met de kunstenaar waarbij een kind vroeg: “bestaat er kunst zonder tussenkomst van mensen?” Nou, dat leverde een waanzinnig gesprek op, en een van die kunstenaars heeft projecten gemaakt waarbij hij de natuur naar zichzelf laat kijken. Dus hij heeft zand genomen uit de woestijn wat naar de maan kan kijken. En hij heeft van dat zand een lens laten slijpen, eerst laten smelten en glas gegoten en dan een lens gemaakt zodat die de sterrenhemel kan fotograferen: zand kijkt naar de sterrenhemel. En de kunstenaar heeft eigenlijk dat zand een beetje geholpen. Dus eigenlijk vergelijkbaar met wat je net zei.

Paul: Ja, ik heb daar over gelezen in de brochure die Wil daarvan mee had..... Maar dat is toch de fantasie van de kunstenaar zelf ....

Rik: Nou...een inzicht of zo is het ja...

Paul: Ja het is een beeld hè, een beeld voor kijken ...voor aandacht... en....wat ik nu bedoelde is eigenlijk nog een ander soort aandacht die echt ingrijpt.

Maar ik vind het een hele goede metafoor Rik, eigenlijk bijna een metafoor voor wat wij eigenlijk...

Rik: ...daarom bedoel ik het ook... Het is natuurlijk een totaal andere aanloop en...ingreep ook, hè, maar de vervolgvraag die we ook hier gesteld hebben, lijkt mij...eh...is: wat wil het water van jou?

Paul: Ja...precies! Wat wil het water van mij! Ik ben mijn gedicht begonnen met...

Irene: Je moet dat gedicht voorlezen!

Paul: Ik heb het bij me...ik had het nog in mijn tas zitten... Zal ik dat doen?...’t is wel drie A4tjes...

Rik, Irene: nou graag!

Irene: Het eindigt ook met die vraag.

Paul: Ik kon het zondag bijna niet goed voordragen door mijn verstikte stem heen...misschien gaat het nu ook weer gebeuren. Het gedicht heeft als titel: “Als ik het water niet had”.

Als ik het water niet had.....

dan was ik droog.....

..... ik bewoog niet....

mijn huid zou knappen als karton

knappen en scheuren.

Geen blozen meer

geen tintelend vibreren,

geen streling meer voelbaar.

En onder mijn huid....

Als ik het water niet had.....

mijn schedel zou een lijk zijn,

waarin verschrompeld en gecraqueleerd

gortdroge gedachten

een rammelend bestaan leiden.

Muziek zou nog alleen papieren notenschrift,

en werkwoorden, werkwoorden

alleen nog maar restanten zijn.

Als ik het water niet had.....

mijn stem zou stokken,
alleen vezels in mijn strottenhoofd.
Mijn woorden wolken stof,
ongehoord en
zonsverduisterend.

Als ik het water niet had.....

mijn adem zou verstoken zijn
van uit en in,
van binnen gaan en buiten leven.
De deur op slot,
scharnieren vast van roest,
geen god
die daar naar binnen kan.

mijn hart zou niet bewogen zijn,
mijn rode bloed verdroogd.
Niets zou in mij nog resoneren,
geen liefde beschikbaar.

Als ik het water niet had.....

hoe konden dan mijn voeten zich
naar jou begeven,
hoe kon ik jou
op handen dragen?
Stokstijf mijn benen
en mijn vingers stram,
niet meer in staat
bevlogenheid in vormen om te zetten,
of snaren aan te slaan.
Dan zou ik geboren dood zijn,
blijven steken in verlangen.

Want water,
water,
bewogen beweger:
Ze neemt op,
en geeft door,
alles draagt ze naar zijn eigen doel,
onzelfzuchtig is ze.
Ze laat het leven komen,
ze lokt het
maar bepaalt het niet
ze claimt niet
ze houdt niet vast.

Wat vast is, lost ze op
wat hard is, verzacht ze

wat stijf is, ontspant ze
alles doordringt ze
wat gesloten is opent ze.

Alles is haar bekend
intiem vertrouwd het zonlicht
intiem het donker ook
de maan is met haar,
de twinkelende sterren.

Ze kent de diepte en de hoogte
ze kent de koude en de warmte
de lucht, de steen, ze kent ze.
ze omarmt wat is geworden
ze draagt wat worden wil,
ook mij draagt ze.

Ook ik kan,
als ik wil,
een druppel zijn
een waterval
een beek, rivier,
een ijsklomp en een mistvlaag,
een rimpeling, tsunami.

Ook ik kan,
als ik wil,
de diepte en de hoogte in.
In mij de donkere dromenvijver,
de zon ook
en het sterrenlicht,
het kiemvocht in de grond.

Het water in mij, om mij,
ik kan het kennen
zoals het zelf gekend wil zijn.

Het water dat het leven draagt,
kan ik het dragen,
zoals het zelf gedragen wil?
Met mijn denken vloeibaar
licht in mijn handen
golfslag in mijn hart?

Wat, als het water mij niet had?

Paul van P: Mooi!

Paul: dat vind ik ook van kunst in de toekomst, dat het...eh...minder eigzinnig zou moeten zijn.
Eh...dat moet ik corrigeren zo dadelijk...maar...eh...de kunst...ik zeg het een beetje
antroposofisch...vraag me maar als het anders moet... Dat is mijn motto: Kan ik het kunstenaarschap

in mij zo ontwikkelen dat ik de kunstenaar in de wereld versta...en daarmee kan werken...en daarvoor kan werken ook. Dat is ook mijn motto voor het werken met andere mensen, als ik les geef... en bij wat ik bij de Werkgroep Kunsten altijd gedaan heb. Daarachter zat een drive – dat ontdekte ik op gegeven moment doordat iemand mij daar bewust naar polste, waardoor ik merkte: o ja, zo zit dat met mij, ik wil met mensen werken aan hun eigen kunstenaarschap, hun kunstenaarsziel, van binnen, zodat ze de wereld kunnen verstaan, alles wat in de wereld kunstenaar is, in de natuur, met name in de natuur, maar ook in het sociale... enneh.....ja.... Ik zie ook heel veel dingen voor het milieu gedaan worden..... Dat is ook aan de tijd, dat is langzamerhand iedereen duidelijk, dat we op het punt staan dat we niet meer à la Trump gewoon door kunnen denderen met de wereld te gebruiken, maar dat we ons open moeten stellen voor wat er aan samenhangen nodig is...aan ingrepen nodig is.... Maar ik beleef ook aan de milieu beweging dat die vaak oplossingen zoekt in materialistische antwoorden. En daar is een ander verstaan nodig, vind ik, en dat heb ik zelf leren kennen in de fenomenologie en in dit werk met water, er is een andere houding nodig dan alleen het toevoegen van nieuwe technieken, nieuwe stofjes of het verminderen van dit en het vermeerderen van dat ...

Wil: heel veel van die milieu dingen kun je ook vinden met je gewone verstand. Ja natuurlijk is het logisch om dit of dat te doen, maar dat wil nog niet zeggen dat je nieuwe ogen hebt ontwikkeld.

Paul: En...ik had me voorbereid op deze vragen en ik dacht dat dat ook verwant is met het uitgebreid kunstbegrip van Beuys. Beuys zegt ook ergens, en dat hadden Wil en ik een tijdje als motto: “Kunst is er voor de ontwikkeling van nieuwe zintuigen, die we eigenlijk nog maar heel erg...in mijn eigen woorden gezegd....die we eigenlijk nog maar in een beginstadium hebben, die we moeten ontwikkelen, die we bijna nog niet tot onze beschikking hebben. Dat beleef ik gewoon heel erg. Ik voel me daar ook zelf als kunstenaar nog maar op zo’n klein terreintje bezig, zo’n beetje flowform technologie en ...een beetje fenomenologie.... en dat is wat ik kan... Ik ben niet een ondernemer, ik heb geen ondernemerscapaciteiten, anders zou ik misschien nog veel meer aan de weg kunnen timmeren. Ik ben niet ook nog tegelijk natuurwetenschapper, zodat ik zou kunnen communiceren met al die mensen die in de natuurtechnologieën zitten..... dus dat vind ik mijn beperkingen, dat vind ik echt mijn beperkingen. Ik zit in een stroming die niet mainstream is, het is moeilijk communiceren met mainstream. In het groepje van de Fishflowform zit ik als enige kunstenaar te midden van 3 ingenieurs, die doen werkelijk hun best, die heel erg appreciëren wat ik in te brengen heb, maar die beseffen bij zichzelf dat ze van het gewone soort zijn in hun denken, in hun training, ja...

Paul van P: Dan kom je toch hun beperkingen tegen en niet de jouwe?!

Paul: Jazeker, ik kom hun beperking tegen. Maar ik heb met name met een van hen iets dat een bijzondere vriendschap aan het worden is, hij is een ingenieur, Hans van Sluis, die een bijzondere vriend aan het worden is steeds meer, die een drive heeft om met wat ik te bieden heb in aanraking te komen en ik andersom. Dus wij beleven bij elkaar dat we een gezamenlijk onderzoeksgebied hebben wat ik van mijn kant en hij van zijn kant benadert en waarin we elkaar aanvullen, dat is iets moois aan het worden, ja...

Irene: was dat niet degene die bij de Chymische Hochzeit Conferentie (2016) op gegeven moment het woord nam en daar zo bewogen heeft gesproken over projecten en over dat water....echt bewogen, innerlijk bewogen..... en dat heeft mij de ogen geopend voor hoe jullie elkaar kunnen naderen.....

Paul: Nou....even een stukje antroposofie, wij voelen allebei dat we onze eigen kant hebben van de rozenkruizers streven. Daar wil ik verder niet zo veel over zeggen want daar weet ik niet zoveel van maar ik voel dat de stroming, de intentie van de rozenkruizers houding, dat we daar deel aan hebben, wij allebei op eigen manier, dat we proberen daar... ja...

Irene: Mag ik nog iets zeggen en jou even teruggeven, het ging net over...wat ben je als kunstenaar en wat doe je met dat water en hoe verhoudt zich dat, en als je dan kijkt naar wat jij met de flowforms doet en met alles wat jij kunt, en hoe je je dienstbaar stelt aan het water, dat is....dat is heel bijzonder. Anders zou je gewoon flowforms maken, maar die dienstbaarheid is zo totaal, je stelt je als schepper helemaal ten dienste.....

Paul: Wat vroeg je nou?

Irene: Ik had geen vraag, dat wou ik gewoon zeggen.

Frederiek: Als ik jou zo hoor over je kunstenaarschap en je werk met water....over die scheiding tussen die twee..., dan zie ik dat je je kunstenaarschap heb doordrongen met dat water, zoals je daar mee omgaat bedoel ik..., zo is er helemaal geen scheiding tussen.

Paul: Ja....ja.... dat beleef ik ook wel.... Ik voel wel mijn beperking ....in dat vermogen, want ja...ik ben ook maar gewoon...ik doe ook maar mijn boodschappen en zit ook achter het scherm...

Frederiek; Waar voel je dan je beperking?

Paul: .....(Onderbreking in de opname, het volgende deel van het gesprek is niet opgenomen)

Vervolg:

Paul: ....daar is een bijeenkomst geweest ter gelegenheid van de afronding van het Fishflowform project. Daar is allerlei onderzoek naar gedaan en daar is een rapport over gemaakt en wij hadden ook onderzoek laten doen naar de energetische kwaliteit van vóór en na de plaatsing van de vistrap. Zo was er iemand geweest die vertrouwd is met natuurwezens, die ze kan zien en die daar gesprekken met ze heeft gehad. Dat is ook in een rapportje verschenen....

Pieter: En hoe vonden ze dat?

Paul: En wij hebben op gegeven moment ...want we willen nog verder met die Fishflowform, we willen met het waterschap verder en met het ingenieursbureau RHDHV, en die pruimen die natuurwezens helemaal niet. Dus als we dat zouden publiceren in ons eindrapport, dan zouden ze geheid zeggen: jongens, daar gaan we niet mee verder. En wij willen ermee verder dus wij hebben besloten om dat stuk niet te publiceren....dat is een heftige discussie geweest onder ons... om het stuk over de natuurwezens niet op te nemen in ons eindrapport, naar het publiek toe.

Wil: Als het je om de liefde voor water gaat dan doe je dat niet...

Paul: Dus wij doen dit uit liefde voor water, maar ik heb wel, voor dat feestje, gezegd oké... ik ga aandacht en ook warmte organiseren door daar ook muziek te laten zijn. Dus ik heb een harp georganiseerd, een harpiste en een dwarsfluitiste van het conservatorium, en we hebben daar een mooi concertje gehad. Ik heb daar ook nog een performance gedaan met beweging en water. En dan ook nog dat gedicht. En ik had boven het programma gezet: Kunst voor water, voor vissen en... voor à onze genodigden! (gelach)....voor à onze genodigden!

Wil, Irene: puntje, puntje, puntje!

Paul: Dus ik wilde echt de natuurwezens daar bij betrekken.

Pieter: Maar...kan je nog iets vertellen van wat er in dat rapportje stond? Wat vonden de natuurwezens ervan?

Paul: Die waren er heel erg blij mee. Er is steeds (bij alle onderzoeken) eerst een nulmeting gedaan. Nulmeting betekent vooraf, voordat er iets was. Nulmeting is een soort technische onderzoeksterm voor voorafgaand onderzoek. En dan is er het onderzoek na de plaatsing. En degene die dat energetische onderzoek heeft gedaan – dat gaat met de pendel en dat meet in Bovis waarden, dat zijn meeteenheden – en die was vergezeld van iemand die ook gesprekken gevoerd heeft met de natuurwezens en van die wezens ook tekeningen gemaakt heeft. Die wezens waren in het begin erg zorgelijk. Ze troffen een zorgelijke situatie aan m.b.t. wat er met die beek aan de hand was. En die zijn eigenlijk erg...erg blij met wat er gebeurd is. Enne....Ja.... hoeveel vertel ik daarover... Ja dus dat is een duidelijke conclusie, en ik ben erg blij met wat er gebeurd is. Enne.... Een jaar geleden hadden we ook zo'n bijeenkomst, toen lag de vistrap er al maar moest er nog een hoop onderzoek gaan gebeuren. En na dat feestje ter plekke waren er weer metingen gedaan en daarin schoot de energetische kwaliteit nog weer omhoog. En wij snapten dat niet, want wij hadden niks meer aan die flowforms gedaan. En de uitleg daarna was: Ja maar jullie zijn daar geweest met jullie aandacht en met jullie intenties, en dat heeft gewerkt. En dat was voor mij een aanmoediging om dat zo nog eens te doen. (.....)

Wil: De plantengroei....dus je hebt die dingen...die Fishflowforms, en dan een helling en dan begint het vlakke land, en....haha... ik dacht dat ik ze zag vliegen...er waren daarin zoveel planten en zelfs korenbloemen, die ik een tijd niet gezien had, En ik dacht meteen dat komt door al die natuurwezens die vreselijk blij zijn hè. En toen stond ik naast een hovenier en die heeft me totaal uit de droom

geholpen. Die zei ja dat komt als je de grond omploegt dan krijg je daar pioniersvegetatie...haha...en ik zag mijn hele beeld ineens schrompelen... (veel gelach)

Paul: toch is dat betrekkelijk want op deze vlakte is ook omgeploegd, daar is van alles met schöffels gedaan, grondlagen weggehaald en weer ergens anders heengebracht en daar was alleen maar gras...en wat distels en nog wat. En in die gleuf van de vistrap was het een rijkdom.....

Wil: Die korenbloemen....ja dat komt ook door het blauwonderzoek dat ik gedaan heb.... ik val zowat om van een korenbloem! Zoiets moois! En toen kwam hij met het verhaal wat er dan gebeurt en dat het dan helemaal in schrompelt.

Paul van P: zijn er ook kristallisatie proeven gedaan en verschillende ontkiemingspatronen....

Paul: Ja er is onderzoek gedaan met de ontwikkeling van algenkolonies, dat hebben ze in zuid Duitsland, in het Schwenk instituut gedaan. Die hebben voor en na monsters genomen en ....eh...dat bracht een heel positieve uitslag. En wat ze daar ook doen dat is monsters nemen en die in een petrie schaal doen met daarin een kokertje van een speciaal soort papier waarin het water omhoog gaat.... Dat zijn mensen die geoefend zijn en wetenschappelijk geschoold...dat is echt fenomenologie...met het objectief maken van je eigen waarnemingen en belevingen. Die kunnen het 'aura' lezen dat zich ontwikkelt rondom dat optrekkingsproces. En daar maken ze tekeningen van die ook gestandaardiseerd zijn betreffende de taal, je ziet aan die tekeningen wat voor ontwikkelingen er zijn. Het blijft dus werk dat door mensen gelezen, geïnterpreteerd moet worden. Die hebben aan die flowforms een ontzettend heftige werking beleefd. Jammer genoeg gaat die werking die zij waarnamen verloren als het water zich vermengt met het beekwater, die werking wel. Wat de energetische werking betreft, dat is kennelijk wat anders, daar heb ik nog geen duidelijk begrip van hoe die twee waarnemingen zich onderscheiden, die energetische werking die blijft nog na honderden meters, zij het wat minder, aanwezig. Dus het beïnvloedt ongetwijfeld het hele ecosysteem daar.

Paul: Nou....Ik had nog nagedacht over: wat is er gaande in de wereld en wat triggert je? Nou ik had het al over het milieu en het milieubewustzijn dat ontstaat en dat dat nog heel sterk van het materialistisch bewustzijn doortrokken is, en dat ik aan de fenomenologie en door mijn werk met water beleef dat het echt een opgave is om nog een heel andere verhouding t.o.v. da natuur te vinden die ik maar noem: het inzetten van je innerlijke kunstenaarschap, de sensitiviteit om van alles wat je kunt waarnemen en door beschouwingen kunt verhelderen in je zelf – daar zijn de stappen in de fenomenologie – om daarmee de heelheid van de natuur heel te laten, het hele milieu heel te laten. Fenomenologie is een holistische benadering. Maar dat vraagt een ongelooflijk ontwikkeld kunstenaarschap. Want natuurwetenschappers, die proberen ook fenomenologen te zijn en die merken ook dat ze dat stuk ontzettend moeten ontwikkelen, en, zo zie ik het tenminste, moeilijk ontwikkelen.

Irene: Is dat vormwerk ook hetgeen je ontwikkelt in de cursus fenomenologie en Klassenuren?

Paul: Ja ook, maar ik geef ook nog op andere plekken Fenomenologie, binnen de artsenopleiding. En wat me ook erg bezighoudt de laatste tijd, maar ik kan daar niet actief in werken, iets wat me ontzettend verontrust, dat is alles wat samenhangt met Kunstmatige Intelligentie (KI). Robots, automatisering, eh...digitalisering, eh...Ik ontmoet overal, in alle media en in de kranten ook, vreselijk veel enthousiasme over die KI. Dat is de toekomst en .....misschien worden machines spoedig nog intelligenter dan mensen....enzovoort, en machines worden overal ingezet waar mensen niet meer voor handen zijn, tot in de emotionele begeleiding aan toe, en er wordt enthousiast hoog opgegeven wat wij allemaal al niet kunnen bedenken dat machines kunnen doen en dat machines langzamerhand zo intelligent worden dat ze meer kunnen dan wij. En ik vind dat enthousiasme zo verdacht...

Paul van P: Dat is onterecht als je de ervaring hebt dat de natuurwezens en die boost in levensenergie alleen is waargenomen door de menselijke aandacht. En dat kan nooit gebeuren door kunstmatige intelligentie.

Paul: Maar er zit een behoorlijke hardnekkige onbewustheid in over wat menselijke intelligentie, wat menselijke creativiteit ècht is. Door dat enthousiasme wordt er gewoon langsheen gekeken en er

wordt met het grootste gemak gezegd dat robots straks nog intelligenter zijn dan wij. Gá toch eens ècht kijken naar wat mensen zijn! Maar dan moet je echt je blik veranderen!

Paul van P: nou...je denken.

Paul: Ja helemaal.

Paul van P: want het duiden van de fenomenen, dat is nou juist datgene wat wetenschappers niet kunnen omdat ze het kunstenaarschap missen. Je kunt allerlei dingen zien en een kunstenaar ziet aan hetzelfde fenomeen iets anders dan een wetenschapper. Wat de kunstenaar kan duiden, kan de wetenschapper vaak niet duiden en die heeft het kunstenaarschap van de kunstenaar nodig om tot de juiste duiding te komen van wat hij ziet. De kunstenaar is gewend om het wezen te ontmoeten en om dat ook uit de fenomenen te lezen. Terwijl een wetenschapper heel erg geoefend is in het waarnemen van de fenomenen. Alleen het duidens-begrip mist hij.

Paul: Maar kunstenaars zien het ook al vaak niet meer. Dit is mijn ervaring. Maar dat kun je zeggen in het algemeen... dat is de houding van de kunstenaar in jezelf, dat is met verbeelding de waarnemingen te lijf gaan, met je eigen verbeelding, fantasie of met verwondering, kunstenaars zijn toch vaak nog zich verwonderende wezens. Maar die hebben ook hun denken net zoals wij allemaal geleerd te ontwikkelen, snelle oordelen enne..... Vorig jaar zomer (2017) hebben Wil en ik een rondreis gemaakt door Europa, we hebben o.a. de Biënnale van Venetië bezocht en daarna nog de Documenta in Kassel. En vooral op de Documenta was ik eigenlijk erg teleurgesteld over wat ik allemaal zag aan maatschappelijke betrokkenheid en de vormgeving die dat kreeg door kunstenaars. Ik kreeg het gevoel van: documentairemakers kunnen dat nog beter, eh...journalisten kunnen dat nog beter. Er zit dan wel een soort losheid, een soort speelsheid in maar in heleboel dingen die ik heb gezien, kwam ik niet een heel andere dimensie van ernaar kijken, ermee omgaan tegen.

Wil: We zeiden tegen elkaar: het is net of je op de bodem van een pan loopt, zeg maar, en die pan die glimt, die spiegelt je beelden terug en je wilt dan zo graag dat iemand een deurtje voor je openmaakt, zodat je ook ergens een gevoel kunt krijgen van een ruimte die niet bepaald is en die binnen kan komen. Enne...we vonden het eigenlijk steeds maar niet. Af en toe een beetje.

Paul: Ik heb ook het gevoel dat eh...dat de kunst bij heleboel kunstenaars ideeënkunst is en voorstellingenkunst, en dat het ook heel concreet meteen ook eh.... Bij jouw (Wil) tentoonstelling op de Vrije Universiteit bijvoorbeeld kwamen we iemand tegen die had een geweldig verhaal waarmee ze ook in de krant gekomen is, over de samenstelling van kleurenfotorolletjes vroeger en nu, en dat ze vroeger haar ouders die uit Vietnam kwamen, ja die zagen er op foto's zo bleek uit. Vroegere fotorolletjes konden nog niet alle kleuren maken. Nou met dat gegeven is ze aan de gang gegaan en dat is een leuk project geworden, met veel fantasie allemaal uitgewerkt, en....als ik daar naar kijk en me afvraag: waar gaat het eigenlijk over? Dan is het leuk, speels en heel erg consequent onderzoek geweest, maar ....

Paul van P: ...het is wetenschap geworden..

Paul: ..ja het is wetenschap.... of het heeft niet met zoveel èchte dingen te maken.

Rik: Maar als je zegt: dit triggert me hè, want dat is de vraag....dus dit zijn waarnemingen in de cultuur, ik denk ook terecht hè. Enerzijds de milieubeweging, zeg je, die bezig is maar nog wat spirituele invalshoek mist, althans die zitten natuurlijk bij veel mensen ook wel maar nog maar beperkt. De fenomenologie zeg je, die eh door wetenschappers mank loopt doordat ze het kunstenaarsbegrip missen, de kunstenaarsblik missen, dat is het tweede. En het derde noem je de technologie die gewoon gevaarlijke tendensen heeft omdat ze zo de mens ontkent. Dus dat zijn waarnemingen in de huidige cultuur... Maar de vraag is naar het triggeren daarvan he, dus ik denk dan bij triggeren van... dat het pistool afgaat... Dus wat...wat doe je ermee? He è het zijn natuurlijk zorgelijke ontwikkelingen, nog los van het oordeel, maar ze zijn dus waarnemingen dat dat gebeurt en dat dat gaande is en... wat doe Paul van Dijk daar dan mee? Waarom noem je die dingen? Hoe beweegt jou dat, wat motiveert jou daarin?

Paul: Ja....Op die punten voel ik meteen heel erg mijn beperkingen hè! En dan weet ik dat ik er met water mee bezig ben.

Rik: precies ja.

Paul: Water is eigenlijk het enige gebied binnen mijn werk waarop ik echte goeie stappen gezet heb, vind ik....waardevolle stappen gezet heb. Verder in de kunst die ik maak, daar kunnen we misschien straks nog even naar kijken, dat blijft toch....dat kan misschien ook inspireren....eigenlijk doe ik dat op dit moment een beetje omdat ik het niet laten kan. Maar daarbij heb ik niet zoiets op het oog wat ik met water wel op het oog heb. Snap je dat, ik heb er geen zending mee.... geen missie. Met flowforms wel. En met Fenomenologie ook, dus .....fenomenologie...dat doe ik voor de ontwikkeling van mijzelf en die ontwikkel ik voor de mensen met wie ik werk. Dus de cursussen die ik geef...

Frederiek: Maar je kunt toch ook zeggen, Paul, dat.....misschien heb je daar niet bewust zendingsdrang mee, maar...hoe je werkt heeft toch een uitwerking op heel veel.

Paul: Jazeker, hoe ik dat doe, dat hoort helemaal bij mij en dat is datgene wat ik beschikbaar heb, jazeker.

Frederiek: Dat heeft een grote uitwerking op dingen.... zoals bij flowforms.

Paul: Dat is wat ik probeer te doen met mensen....goh...ja... Ik zit in de artsenopleiding, artsen of fysiotherapeuten of tandartsen enz. die met antroposofie bezig zijn en die krijgen een basisprogramma in de Academie Antroposofische Gezondheidszorg en daarna gaan ze nog verder met speciale thema's, en daar geef ik fenomenologie aan en...ja...ik krijg daar steeds verslagjes van en het is duidelijk, dat ontroert ze gewoon. Ik doe ook daar de kleine performance met dat vlies en dat kokertje, dat kennen jullie misschien..... 'Het Denkraam' noem ik dat. Ik wapper dan op een hele mooie manier die iedereen betovert met dat vlies .....en dan haal ik daarna dat kokertje tevoorschijn en dat zeg ik: dit is wat wij gewoonlijk als denkraam hebben. Een klein PVC buisje. Dan haal ik na het wapperen dat vlies doorheen en wat er da overblijft van die prachtige ruisende dynamische bewegingen is armzalig gewoon. En dan zeg ik: dat is de toestand van ons denken! Wat moet dat denkraam van ons worden, hoe moet het zijn, willen we alleen al de dynamiek, de geluidsindrukken, de levendigheid en de bewegelijkheid van dat vlies hebben? Dat probeer ik dan te schetsen: dat ik zelf beweging moet worden, dat ik zelf een groot oor moet zijn, dat ik zelf de ritmes moet worden, dat ik zelf het vlies moet worden om me mee te laten nemen enz. En dat ik ook nog daarbij bewustzijn moet hebben. Want het vlies heeft dat zelf niet, het water heeft het zelf niet. De natuur doet ook gewoon wat het moet doen, en wij hebben daar een mogelijkheid voor. Ja...en dan kan ik eigenlijk wel ophouden met verder les te geven, dat is indrukwekkend, dat beschrijven ze wel. Maar dan ben ik ook bezig met ze geleidelijk aan bijvoorbeeld gevoel te geven voor dat je belevingen kunt hebben die los staan van je eigen emoties. En dat je daarnaar kunt kijken, en dat je het wonder van een kastanje blad kunt zien zonder dat je alleen maar bezig bent met wat vind ik aardig of niet aardig. Dus dat je belevingen los komen van je eigen emotionele of sentimentele laag en zich los maken van je persoonlijkheid. Dat vind ik wel een belangrijke stap om te maken. Dat is een belangrijke.....ja nou ik het zo zeg denk ik: dat is een belangrijke houding naar alle levende fenomenen. Om los te komen van je eigen persoonlijkheid. Met je denken vrij te worden, met je voelen diep en rijk te worden en...dan komt het handelen er natuurlijk bij.... ja dat is antroposofie natuurlijk hè.....het streven om met je wil in het denken te komen.....oké...laat maar zitten.

Paul van P: Dat is ook het grote avontuur wat je dan aangaat, als je dat kokertje hebt laten zien en dan dat vlies erdoorheen, hoe word je dan weer dat vlies na dat kokertje. Dat is nu iets waar de wil zich moet uitspreken en wat we moeten oefenen, dan kan je niet zomaar zeggen van, nou, dit is het recept, doe maar zo.

Paul: Ja hoe word je dan weer het vlies. We zijn allemaal het kokertje, zo is het nu eenmaal in onze tijd.

Pieter: Je hebt waarschijnlijk wel contact gehad met Dieter Hammer, hè?

Paul: Ja Dieter heeft in de laatste cursus (Fenomenologie en de klassenuren) meegedaan.

Pieter: Dieter, die wilde jouw performance doen, tijdens de conferentie afgelopen zaterdag over De Nieuwe Isis. Maar hij is ziek geworden, en ik heb zijn verhaal gehouden en zijn performance gedaan.

Wil: Oh wat leuk!

Pieter: Ik was het namelijk niet met hem eens .... Ja kijk hij ging vertellen over hoe ontwikkel je het levend denken en dan had hij dat mooie doek en dat trok die door dat ding heen..... en ik dacht; dat is wel mooi maar...het ging toch net over hoe we het levend denken ontwikkelen. Ik heb er nu een

drietrap raket van gemaakt. Ik heb eerst geprobeerd het associatieve denken te verbeelden dat door prikkels van binnen en van buiten alle kanten op gaat. En toen heb ik de doek erdoor getrokken en daarna heb ik eigenlijk die een-dimensionaliteit in het twee dimensionale .... en dan heb ik in de beweging een omstulping gebracht . En er was euritmie verlichting en we hadden net euritmie gehad dus ik zei: kan ik dat ook krijgen? Dus we hadden een mooie blauwe achtergrond en een rood voetlicht en ....ja ik heb het zelf niet kunnen zien dus ik heb van de euritmisten terug gekregen dat het hartstikke mooi was. Ja, dus...ik heb het gezegd hè: met dank aan Paul van Dijk, en ik heb geprobeerd een drietrap raket te laten zien. (veel hilariteit)

Paul: Ja...Dieter zat dus in de laatste cursus Fenomenologie en de klassenuren en ik heb met hem leuke discussies gehad over waar we het zo vaak over hebben in de antroposofie, over het levend maken van het denken, over hoe je dat kan verstaan dat je de wil in het denken moet brengen. Hoe je dat inhoud kan geven. En in de fenomenologie kan je dat zo goed inhoud geven! Mèt de kunst erbij. Natuurwetenschappers doen het uit zichzelf mondjesmaat, dat is hun achtergrond gewoon, met de kunst kun je je inleven. Ik werk ontzettend veel met beweging, met nabootsen, de nabootsende beweging, samentrekken en uitspreiden.... Dat je hier alvast (wijst op zijn armen in beweging) druk bezig bent met denken voordat het hier (wijst op het hoofd) aankomt. En Dieter, die heeft daarvan genoten en die heeft echt zitten blokken over hoe hij dat in een schema kon brengen (luid gelach) ....

Paul van P: het levende denken in een schema....

Paul: Het levende denken daalt af tot het dode denken en het denkraam...de koker.... en hoe wordt het dan weer levend denken? (maakt een hyperbool met zijn arm) Dus hij heeft op schemaatjes zitten blokken .....prachtig!

Ja... dus....wat triggert je?!

Pieter: Wat ik mooi vind...weet je, wij werken naar die conferentie toe en zoeken zware inhoud, we zijn zoekende naar de inhoud. En we hebben het gevoel van: er moet een soort noodzakelijkheid zijn, hè... er moet urgentie zijn, ja urgentie. En die hoor ik bij jou op dat punt waar het triggert, en dan heb ik een soort watergebaar van: hoe kan dat er bij ons instromen? Hoe kunnen we daar een platform....als jij nou eh...een wens zou moeten doen, wat zou eh... je dan wensen? Kijk wij zijn nog niet aan het oogsten, wel aan het kijken...er zitten best heel verwante onderstromen, motieven, intenties of zo hè, die zitten er in hè. Ik ga nog niets zeggen nu, we gaan nog niet verwoorden, maar...het zit er in. En dat zou mooi zijn, en nou ga ik toch iets zeggen hè, je hebt te maken met een hele sterke betrokkenheid.... Als jij nou hoort hè, wat wij van plan zijn, wat denk je dan, komt er dan iets...

Paul van P: waar moet het pistool afgaan? (gelach)

Paul: Ja..... (denkt een tijdje na)....nou ja, waar we het net steeds over hebben en wat ik ook wel aangeef wat twee kanten van mijn kunst zijn – een kant is de vrije autonome kunst die ik gemaakt heb in de vorm van beelden, performances ook, en die ik nu ook weer voorzichtig aan het opbouwen ben in het tekenen op zwart papier met kleurkrijt, dus mijn autonome kunst daarin vind ik ook wel dat je als kunstenaar de opgave hebt om over jezelf heen te komen. Dus ook los te komen van je persoonlijkheid, los te komen van je directe binding aan problemen die je rondom je heen materieel ziet. Je moet jezelf een vrije verhouding daartoe vinden, want alleen daarmee kan je zoeken naar iets dat wezenlijker is dan alleen de directe reacties, de directe protesten of zo... Dus dat zie ik als een opgave voor de kunst, de autonome kunst. En verder vind ik een hele grote opgave voor de kunst in de fenomenologie, in het werken voor het milieu, de natuurlijke omgeving. Dat gaat dus meer naar de innerlijke ontwikkeling toe. Dus de kunst als gebied waardoor je innerlijk ontwikkelt tot een nieuwe verhouding naar buiten toe, tot de buitenwereld. Ja... dat is voor mij fenomenologie en fenomenologie....dat is voor mij gewoon...dat is gewoon: de ontmoetingskunst. Ontmoeten en deelnemen, en met bewustzijn ermee omgaan. Dat is het eigenlijk. Echt ontmoeten, onbaatzuchtig ontmoeten, dat vraagt iets van mij, dat vraagt eerbied en openheid in mijn denken, onbevangenheid in mijn denken, geen voorstellingen meer hebben in mijn denken die ik ergens anders van heb. Dus open verwondering vraagt het. Het vraagt een instrument hier (Raakt zijn borst) wat geweldig mee resoneert en dat zo rijk is en vol verwondering, dat je kan gaan meevoelen met het eigene van wat je

ontmoet. En dan zijn er in de ziel veel mogelijkheden tot beschouwing, tot meditatie, de beschouwing van alles, om er bewustzijn naar toe te dragen en het bewust te willen. Er bewust iets aan toe te willen voegen?

Rik: (met stemverheffing) Wil! deze laatste 3 minuten moeten letterlijk zo uitgetypt worden!

Allen: (Geschater) is het al afgelopen dan?

Rik: Nee maar ik zeg het nu even zo tussendoor.....

Wil: Als je dat allemaal zo hoort dan heb ik altijd....dan schrompel ik een beetje in elkaar van..: dat heb ik allemaal niet. Maar al die dingen die jij zo noemt, eerbied...verwondering... Maar wat ik wel heb, en dat heb ik ook vaak tegen de studenten gezegd, die dat moeilijk vonden, zo van : je kan op gegeven moment de onverzettelijke wil hebben om...eh...de werkelijkheid van dingen liever te hebben dan je eigen oordelen erover, of je eigen gevoelens erover of zo. En dat ken ik wel. Ik weet niet of jullie dat hebben, maar ik heb ook vaak bij studenten gemerkt, dat ze dat dan toegankelijker vinden of zo, hè. Iets wat dichterbij ligt, kunnen.

Frederiek: Wil je dat nog een keer zeggen Wil?

Wil: Nou dat je het verlangen om de werkelijkheid tegen te komen, dat dat groter wordt dan je wens om de eigen vooroordelen in stand te houden.

Paul: Maar zoals je dat nu al zegt, vergt dat een wakker geworden onderscheidingsvermogen. En als je dat nog niet eens hebt en gewoon..... Ja ik weet wel, toen ik op de Rietveld Academie zat, dat ik dat nog helemaal niet had, en vreselijk enthousiast was om alles wat er om me heen gebeurde. Pop Art eneh....

Rik: maar het gaat er dus om dat je op een volwassen manier weer kind wordt,

Paul en anderen: Ja, Ja...

Rik: maar dus wel met de bewustzijnsziel.

Paul: met de bewustzijnsziel, ja....maar dat is vreselijk moeilijk, omdat je....als kind speel je makkelijk en doe je het vanzelf, eneh....Ik zit zo vaak met verwondering te kijken naar mijn eigen kleinkinderen. Nu ik dat veel bewuster zie bij mijn eigen kleinkinderen ..... Maar, ik zie dat spelen en dat nabootsen en ik gebruik dat nu bewust, ik zet het nu bewust in. Maar het is vreselijk moeilijk om dat spelen als volwassenen te doen zo dat het niet alleen maar leuk spelen is maar dat het ook ontdekken is en deelname, deelnemen aan iets, en het vervolgens ook nog kennen en dan nog de middelen hebben om iets terug te geven.

Irene: Mag ik even vragen wat staat er op je papiertje, want ik wil heel graag nog bij jou binnen kijken. Wat gaan we als laatste nog doen/

Rik: nee dat gaan we nu ook doen, dat stel ik ook voor. Ja.

Irene: Ja? ik kan nog uren luisteren naar je hoor. Dat zou ik graag doen, maar....

Paul: Ik zal even zeggen wat je binnen kunt verwachten. Ik heb ....heel lang beeldende kunst gemaakt, en daarnaast flowformwerk gedaan en toen ergens in 2003 had ik 2 tentoonstellingen waarvoor ik nieuwe dingen had laten gieten en van alles uit de kast had getrokken en....ik verkocht niks. Flowformwerk liep juist wèl. Ik had grote projecten, en toen heb ik besloten om daar mijn energie op te zetten en daarna heb ik nog wel wat dingen gemaakt hoor, maar niet meer zo intensief. En ik ben steeds tussendoor nog wel et kleine tekeningetjes bezig geweest, een hele reeks van ondertussen wel 60 kleine tekeningetjes A5 formaat rondom het thema 'gezicht', een soort serie die alsmaar doorgaat, fantasieën over het thema 'gezicht', bijvoorbeeld gezichten als donderwolken, of als priemende dingen, dingen die je bijna niet meer als gezichten herkent maar waarbij je wel voelt: er zit hier wat (duidt op het oog gebied) of hier wat (duidt op het mond-kin gebied), en hier zit ook wat (duidt op het voorhoofd-haar gebied). Vrije spelletjes. Dus het ruimtelijke werk is wat aan het afnemen, het flowformwerk gaat nog door – het ontwerpen zit er niet zo erg meer in - maar nu heb ik weer verlangen gekregen om weer terug te gaan naar het 2-dimensionale en om met kleur te werken, wat ik dus heel lang geleden los gelaten heb omdat ik daar mogelijkheden mee had. En nu komt het weer terug en nu ben ik lekker aan het spelen op zwart papier met kleur pastel. En die dingen die er nu tegen de balk aan hangen.... een beetje naar aanleiding van...het is gekomen omdat we in de werkgroep klassenuren van de sectie af en toe op zwart papier gewerkt hebben omdat we ook iets met Steiners bordtekeningen hadden gedaan, eneh....Dat is in mij blijven hangen, ik vind

het heel mysterieus. In het zwart kleuren laten opdoemen, spelletjes ermee doen. (Hiermee is het gesprek (na een prachtig dankwoordje van Rik en de gift van 2 mooie boeken) afgerond.